DOI: https://doi.org/10.37547/supsci-ojss-06-10-31 Pages: 261-268

Oriental Journal of Social Sciences

ORIENTAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

journal homepage:
https://www.supportscience.uz/index.php/ojss

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE CATEGORY OF JUSTICE IN THE LEGACY OF ABU NASR AL-FARABI

Davron Nuriddinovich Khodjayev
Acting Associate Professor of the Department of Philosophy
National University of Uzbekistan
davron1991@gmail.com
Science ID: FQD-0525-0031
Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Abu Nasr Al-Farabi, justice, philosophical analysis, Eastern philosophy, political philosophy, moral virtue, virtuous society, virtuous city, social harmony, state governance, happiness, spiritual perfection, axiology, ontology, social order, human perfection.

Received: 20.10.26
Accepted: 21.10.26
Published: 22.10.26

Abstract: This article comprehensively analyzes the philosophical and theoretical content of the category of justice in the legacy of Abu Nasr Al-Farabi, a great representative of Eastern philosophy. The study studies the thinker's views on justice on the basis of his main works - The Virtuous City People, On the Achievement of Happiness, Civil Policy and other treatises, revealing their mutual logical connection and conceptual integrity. It is substantiated that Al-Farabi interprets the concept of justice not only as a moral virtue, but also as a universal norm regulating the life of society, the main principle of political governance and an important factor ensuring social harmony. It also analyzes the thinker's view of justice as a necessary condition for achieving human perfection, social stability and general happiness.

ABU NASR FOROBIY MEROSIDA ADOLAT KATEGORIYASINING FALSAFIY TAHLILI

Davron Nuriddinovich Xo‘jayev
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbeksiton Milliy universiteti
“Falsafa” kafedrasi v.b. dotsenti
davron1991@gmail.com
Ilmiy identifikatsiya raqami: FQD-0525-0031
Toshkent, O‘zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: Abu Nasr Forobiy, adolat, falsafiy tahlil, Sharq falsafasi, siyosiy falsafa, axloqiy fazilat, fazilatli jamiyat, fozil shahar, ijtimoiy uyg‘unlik, davlat boshqaruvi, baxt-saodat, ruhiy kamolot, aksiologiya, ontologiya, ijtimoiy tartib, inson kamoloti.

Annotatsiya: Mazkur maqolada Sharq falsafasining buyuk namoyandasi Abu Nasr Forobiy merosida adolat kategoriyasining falsafiy-nazariy mazmuni kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqotda mutafakkirning adolat haqidagi qarashlari uning asosiy asarlari - Fozil shahar ahli, Baxt-saodatga erishuv haqida, Fuqarolik siyosati hamda boshqa risolalari asosida o‘rganilib, ularning o‘zaro mantiqiy bog‘liqligi va konseptual yaxlitligi ochib beriladi. Forobiy tomonidan adolat tushunchasining faqat axloqiy fazilat sifatida emas, balki jamiyat hayotini tartibga soluvchi universal me’yor, siyosiy boshqaruvning asosiy tamoyili va ijtimoiy uyg‘unlikni ta’minlovchi muhim omil sifatida talqin etilishi asoslab beriladi. Shuningdek, mutafakkirning adolatni fazilatli jamiyat (madina al-fazila) konsepsiyasi bilan uzviy bog‘lab, uni inson kamoloti, ijtimoiy barqarorlik va umumiy baxt-saodatga erishishning zarur sharti sifatida qarashi tahlil qilinadi.

ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ КАТЕГОРИИ СПРАВЕДЛИВОСТИ В НАСЛЕДИИ АБУ НАСРА АЛЬ-ФАРАБИ

Даврон Нуриддинович Ходжаев
И. о. доцента кафедры «Философия»
Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека
davron1991@gmail.com
Научный идентификационный номер: FQD-0525-0031
Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Абу Наср аль-Фараби, справедливость, философский анализ, восточная философия, политическая философия, моральная добродетель, добродетельное общество, добродетельный город, социальная гармония, государственное управление, счастье, духовное совершенство, аксиология, онтология, социальный порядок, человеческое совершенство.

Аннотация: В данной статье проводится всесторонний анализ философского и теоретического содержания категории справедливости в наследии Абу Насра аль-Фараби, великого представителя восточной философии. Исследование изучает взгляды мыслителя на справедливость на основе его основных работ - «Добродетельный город», «О достижении счастья», «Гражданская политика» и других трактатов, выявляя их взаимную логическую связь и концептуальную целостность. Обосновывается, что аль-Фараби интерпретирует понятие справедливости не только как моральную добродетель, но и

как универсальную норму, регулирующую жизнь общества, главный принцип политического управления и важный фактор, обеспечивающий социальную гармонию. Также анализируется взгляд мыслителя на справедливость как на необходимое условие достижения человеческого совершенства, социальной стабильности и всеобщего счастья.

Kirish. Sharq falsafiy tafakkuri tarixida muhim o‘rin tutgan Abu Nasr Forobiy ta’limotida adolat tushunchasi markaziy kategoriyalardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Mutafakkir o‘zining falsafiy qarashlarini shakllantirishda qadimgi yunon falsafasi, xususan Aristotel va Platon an’analariga tayanadi, biroq ularni bevosita takrorlamaydi, balki islomiy tafakkur doirasida qayta talqin etib, yangi mazmun bilan boyitadi. Shu jihatdan Forobiy falsafasi Sharq va G‘arb intellektual merosining o‘ziga xos sintezi sifatida namoyon bo‘ladi.

Muhokama va natijalar. Forobiy nazarida adolat faqat axloqiy kategoriya emas, balki inson hayoti va jamiyat tuzilishining fundamental tamoyili hisoblanadi. U adolatni insoniy kamolotning zarur sharti sifatida talqin qilib, har bir shaxsning o‘z vazifasini mukammal bajarishi, jamiyatda esa tartib va muvozanatning qaror topishi bilan bog‘laydi. Mutafakkir uchun adolat - bu nafaqat individual fazilat, balki ijtimoiy uyg‘unlikni ta’minlovchi, insonlar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi va davlat boshqaruvining asosini tashkil etuvchi me’yoriy prinsipdir.

Shuningdek, Forobiy adolatni baxt-saodatga erishish yo‘lidagi muhim omil sifatida baholaydi. Uning fikricha, “haqiqiy baxtga faqat adolatli jamiyatda, ya’ni har bir inson o‘z tabiiy qobiliyatlariga mos ravishda faoliyat yuritadigan va umumiy manfaat yo‘lida harakat qiladigan muhitda erishish mumkin”. Shu ma’noda, adolat tushunchasi Forobiy falsafasida nafaqat axloqiy-ruhiy, balki siyosiy, ijtimoiy va epistemologik mazmunga ega bo‘lgan ko‘p qirrali kategoriya sifatida talqin qilinadi.

Abu Nasr Forobiyning eng muhim siyosiy-falsafiy asarlaridan biri bo‘lgan “Al-Madina al-Fadilada” (Fozil odamlar shahri) adolat tushunchasi jamiyatning ichki tuzilishini belgilovchi asosiy prinsip sifatida talqin qilinadi. Mazkur asarda mutafakkir adolatni faqat axloqiy me’yor darajasida emas, balki jamiyatning mavjud bo‘lishi va barqaror rivojlanishini ta’minlovchi strukturaviy asos sifatida tushuntiradi.

Forobiyga ko‘ra, “fozil jamiyatning mohiyati uning a’zolari o‘rtasidagi uyg‘unlik va o‘zaro moslikda namoyon bo‘ladi” [1]. Bu uyg‘unlik esa aynan adolat orqali qaror topadi. Adolat, uning talqinida, har bir shaxsning jamiyatdagi o‘z tabiiy qobiliyati va ijtimoiy vazifasiga

mos ravishda faoliyat yuritishi bilan belgilanadi. Ya’ni inson o‘ziga xos iste’dod va imkoniyatlariga zid bo‘lmagan holda jamiyatda o‘z o‘rnini egallashi va shu asosda umumiy manfaatga xizmat qilishi zarur.

Shu bilan birga, Forobiy jamiyatni muayyan tabaqalarga ajratadi va har bir tabaqaning o‘ziga xos funksiyasi mavjudligini ta’kidlaydi. Bu tabaqalar o‘rtasidagi muvozanat va hamkorlik adolatning amaliy ifodasidir. Agar jamiyatning bir qatlami o‘z vazifasini bajarmasa yoki boshqasining funksiyasiga asossiz aralashsa, bu holat ijtimoiy tartibning buzilishiga va adolatsizlikning yuzaga kelishiga olib keladi.

Mutafakkir alohida urg‘u bilan davlat rahbarining rolini ko‘rsatadi. Uning fikricha, hokim adolatli bo‘lmas ekan, jamiyatda barqarorlik va uyg‘unlikni ta’minlash mumkin emas. Fozil shahar boshlig‘i nafaqat siyosiy yetakchi, balki yuqori axloqiy fazilatlarga ega bo‘lgan, haqiqatni anglaydigan va uni jamiyat hayotiga tatbiq eta oladigan shaxs bo‘lishi lozim. Shu bois adolat, bir tomondan, shaxsiy fazilat bo‘lsa, ikkinchi tomondan, davlat boshqaruvining asosiy mezoni sifatida namoyon bo‘ladi.

Abu Nasr Forobiyning “Tahsil as-Saada” (Baxt-saodatga erishish) nomli asarida adolat tushunchasi inson hayotining oliy maqsadi bo‘lgan saodat (baxt) bilan uzviy bog‘liq holda talqin qilinadi. Ushbu asarda mutafakkir adolatni faqat ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi tashqi me’yor sifatida emas, balki insonning ichki ruhiy kamoloti va axloqiy yetukligining muhim ko‘rsatkichi sifatida izohlaydi.

Forobiyga ko‘ra, “insonning haqiqiy baxt-saodatga erishishi uning aqliy va axloqiy kamolot darajasiga bog‘liq bo‘lib, aynan adolat ushbu kamolotning markaziy fazilatlaridan biridir” [2]. Adolatli inson o‘z nafsini tartibga sola oladi, ehtiros va istaklarini aqlga bo‘ysundiradi hamda o‘z xatti-harakatlarini umumiy ezgulik tamoyillari asosida yo‘naltiradi. Shu jihatdan adolat shaxsning ichki uyg‘unligi va muvozanatini ifodalaydi.

Mutafakkir ta’kidlaydiki, adolatli inson nafaqat o‘zini, balki atrofidagi ijtimoiy muhitni ham uyg‘unlashtiradi. Bunday shaxs jamiyatda o‘zaro hurmat, hamkorlik va muvozanatning qaror topishiga xizmat qiladi. Aksincha, adolatdan yiroq jamiyatda tartibsizlik, manfaatlar to‘qnashuvi va ma’naviy inqiroz kuchayadi, bu esa insonlarning haqiqiy baxtga erishishini imkonsiz qiladi.

Forobiy adolatni tashqi majburiy qonunlardan ko‘ra chuqurroq tushunadi. Uning fikricha, haqiqiy adolat inson qalbida qaror topgan ichki axloqiy tartib bo‘lib, u ongli ravishda amalga oshiriladigan fazilatdir. Agar jamiyat faqat tashqi qonunlar orqali boshqarilsa-yu, insonlarning ichki dunyosida adolat hissi shakllanmagan bo‘lsa, bunday jamiyatda barqarorlik va haqiqiy saodatga erishish mushkul bo‘ladi.

Abu Nasr Forobiyning Kitab al-Siyasa al-Madaniyya nomli asarida adolat tushunchasi bevosita davlat boshqaruvi va siyosiy tizimning mohiyati bilan uzviy bog‘langan holda talqin qilinadi. Ushbu asarda mutafakkir adolatni jamiyatni boshqarishning eng muhim me’yoriy tamoyili sifatida ko‘rib chiqadi va uni siyosiy tuzumning barqarorligi hamda samaradorligini belgilovchi asosiy mezon deb hisoblaydi.

Forobiyga ko‘ra, “har qanday mukammal davlat tizimi adolat tamoyiliga tayanishi zarur” [3]. Adolat bu yerda nafaqat umumiy axloqiy talab, balki boshqaruv jarayonining ichki qonuniy asosidir. Davlat qonunlari aynan adolatga mos holda ishlab chiqilishi va tatbiq etilishi lozim, chunki adolatdan chekinish siyosiy tartibning izdan chiqishiga, ijtimoiy tengsizlik va nizolarning kuchayishiga olib keladi. Shu ma’noda, qonun va adolat o‘zaro ajralmas kategoriyalar sifatida namoyon bo‘ladi.

Mutafakkir alohida e’tiborini davlat rahbarining shaxsiy fazilatlariga qaratadi. Uning fikricha, jamiyatning barqarorligi bevosita rahbarning adolatli bo‘lishiga bog‘liq. Rahbar (imom) o‘z faoliyatida adolat mezonlariga amal qilmasa, qonunlar ham o‘z kuchini yo‘qotadi, jamiyatda tartibsizlik va inqiroz yuzaga keladi. Shuning uchun Forobiy ideal rahbarni nafaqat siyosiy jihatdan yetuk, balki yuksak axloqiy fazilatlarga ega, haqiqatni anglaydigan va uni adolat asosida tatbiq eta oladigan shaxs sifatida tasvirlaydi.

Abu Nasr Forobiyning “Kitab al-Siyasa al-Madaniyya” (Fuqarolik siyosati) nomli asarida adolat tushunchasi bevosita davlat boshqaruvi va siyosiy tizimning mohiyati bilan uzviy bog‘langan holda talqin qilinadi. Ushbu asarda mutafakkir adolatni jamiyatni boshqarishning eng muhim me’yoriy tamoyili sifatida ko‘rib chiqadi va uni siyosiy tuzumning barqarorligi hamda samaradorligini belgilovchi asosiy mezon deb hisoblaydi.

Mutafakkir alohida e’tiborini davlat rahbarining shaxsiy fazilatlariga qaratadi. Uning fikricha, “jamiyatning barqarorligi bevosita rahbarning adolatli bo‘lishiga bog‘liq. Rahbar (imom) o‘z faoliyatida adolat mezonlariga amal qilmasa, qonunlar ham o‘z kuchini yo‘qotadi, jamiyatda tartibsizlik va inqiroz yuzaga keladi” [4]. Shuning uchun Forobiy ideal rahbarni nafaqat siyosiy jihatdan yetuk, balki yuksak axloqiy fazilatlarga ega, haqiqatni anglaydigan va uni adolat asosida tatbiq eta oladigan shaxs sifatida tasvirlaydi.

Abu Nasr Forobiyning “Risala fi Ma'ani al-Aql” (Aql ma’nolari haqida) asarida adolat tushunchasi epistemologik asosda, ya’ni bilish nazariyasi doirasida talqin qilinadi. Bu risolada mutafakkir aqlning mohiyati, darajalari va funksiyalarini tahlil qilish orqali insonning haqiqatni anglash qobiliyati bilan axloqiy fazilatlar, xususan adolat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni asoslab beradi.

Forobiyga ko‘ra, “adolat tasodifiy yoki faqat ijtimoiy kelishuv mahsuli emas, balki u aql orqali anglanadigan va asoslanadigan hodisadir”.[5] Inson qanchalik mukammal aqliy tafakkurga ega bo‘lsa, u shunchalik to‘g‘ri hukm chiqaradi va adolatli qarorlar qabul qiladi. Shu sababli adolat aqlning yetuklik darajasi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan fazilat sifatida namoyon bo‘ladi.

Mutafakkir adolatning asosini haqiqatni bilishda deb hisoblaydi. Uning fikricha, haqiqiy bilimga ega bo‘lmagan shaxs adolatli bo‘lishi mumkin emas, chunki u voqelikni to‘g‘ri idrok eta olmaydi. Haqiqatni anglash esa aqlning faoliyati natijasida yuzaga keladi. Shu bois adolat - bu bilish jarayonining axloqiy natijasi, ya’ni to‘g‘ri bilimga asoslangan xulq-atvor shaklidir.

Abu Nasr Forobiyning “Kitab al-Milla” (Din haqida kitob) asarida adolat tushunchasi diniy va falsafiy tafakkur uyg‘unligi doirasida talqin qilinadi. Ushbu risolada mutafakkir din va falsafani qarama-qarshi emas, balki bir-birini to‘ldiruvchi va yagona haqiqatga olib boruvchi ikki turli bilish shakli sifatida izohlaydi. Shu nuqtai nazardan, adolat ham ushbu ikki manba orqali turli usullarda asoslanadi, ammo mohiyatan yagona mazmunga ega bo‘lgan universal kategoriya sifatida namoyon bo‘ladi.

Forobiyga ko‘ra, adolat ilohiy qonunlarning (shariatning) asosiy maqsadi hisoblanadi. Din insonlarni ezgulik, tartib va uyg‘unlikka chorlab, jamiyatda adolatni qaror toptirishni ko‘zlaydi. Bu yerda adolat ilohiy irodaning ijtimoiy hayotdagi ifodasi sifatida talqin qilinadi. Ya’ni, adolat orqali insonlar o‘rtasida muvozanat, tenglik va umumiy farovonlik ta’minlanadi.

Shu bilan birga, Forobiy din va falsafaning adolatni tushuntirish usullari o‘rtasidagi farqni ham ko‘rsatadi. Falsafa adolatni aql, mantiqiy dalillar va nazariy bilimlar asosida tushuntirsa, din esa uni ramziy obrazlar, vahiy va ijtimoiy me’yorlar orqali ommaga yetkazadi. Demak, falsafa haqiqatni anglashning nazariy yo‘li bo‘lsa, din uni amaliy hayotga tatbiq etishning samarali vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Mutafakkir payg‘ambar shaxsiga alohida e’tibor qaratadi. Uning fikricha, payg‘ambar jamiyatga ilohiy qonunlarni olib kiruvchi, ularni tushunarli shaklda bayon etuvchi va amaliyotda joriy qiluvchi yetakchi hisoblanadi. Shu bois payg‘ambar adolatni jamiyatga singdiruvchi va uni real ijtimoiy tizimga aylantiruvchi muhim vositachi sifatida talqin qilinadi.

Abu Nasr Forobiy falsafasida “adolat yagona ma’noga ega bo‘lgan oddiy axloqiy tushuncha emas, balki inson, jamiyat, siyosat va bilish nazariyasini o‘zaro bog‘lab turuvchi ko‘p darajali falsafiy kategoriya sifatida namoyon bo‘ladi” [6]. Uning turli asarlarida adolat turli kontekstlarda ochilsa-da, mazmunan to‘rt asosiy darajada tizimlashadi: individual, ijtimoiy, siyosiy va metafizik darajalar. Bu darajalar bir-birini to‘ldiruvchi yaxlit konsepsiyani tashkil etadi.

Forobiy ta’limotida adolat avvalo insonning ichki dunyosida shakllanadi. Bu darajada adolat shaxsning o‘z nafsini boshqara olishi, aql va ehtiros o‘rtasida muvozanat o‘rnatishi hamda axloqiy jihatdan mukammallikka intilishi sifatida talqin qilinadi. Adolatli inson o‘z xatti-harakatlarida me’yorni saqlaydi, ortiqcha istak va ehtiroslarga berilmaydi hamda o‘zini ma’naviy jihatdan tarbiyalaydi. Shu bois adolat bu darajada ruhiy uyg‘unlik, ichki barqarorlik va axloqiy muvozanatning ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Ijtimoiy darajada adolat jamiyat a’zolari o‘rtasidagi funksional muvozanatni ta’minlovchi prinsip sifatida ko‘riladi. Har bir individ jamiyatda o‘z tabiiy qobiliyati va ijtimoiy vazifasiga mos rolni bajarishi kerak. Forobiy uchun jamiyat - bu o‘zaro bog‘liq tizim bo‘lib, unda har bir qatlam va guruhning o‘z vazifasi mavjud. Adolat aynan shu rollar uyg‘unligi va muvozanatini ta’minlaydi. Agar bu muvozanat buzilsa, ijtimoiy tartibsizlik yuzaga keladi. Shu jihatdan adolat tenglik emas, balki moslik va uyg‘unlik tamoyiliga asoslanadi.

Xulosa. Forobiy ta’limotida adolatning eng muhim jihati uning darajaviy tuzilishga ega ekanligidadir. Birinchi navbatda, u insonning ichki axloqiy dunyosida shakllanadi va shaxsning aqliy hamda ruhiy kamolotini ifodalaydi. Bu darajada adolat insonning o‘z ehtiroslarini boshqarishi, me’yorni saqlashi va axloqiy uyg‘unlikka erishishi sifatida namoyon bo‘ladi. Demak, adolatning ildizi individual ong va axloqiy intizomda yotadi.

Keyingi bosqichda adolat ijtimoiy tuzilma bilan bog‘lanadi. Forobiy jamiyatni o‘zaro bog‘liq tizim sifatida tasavvur qiladi va har bir ijtimoiy guruhning o‘z funksiyasi borligini ta’kidlaydi. Adolat shu funksional muvozanatni ta’minlaydi: har bir inson va guruh o‘z vazifasini to‘g‘ri bajarishi orqali jamiyatda tartib va uyg‘unlik yuzaga keladi. Bu darajada adolat ijtimoiy barqarorlik va hamjihatlikning asosi sifatida ko‘rinadi.

Uchinchi darajada adolat siyosiy tizimga ko‘chadi va davlat boshqaruvining asosiy tamoyiliga aylanadi. Forobiyga ko‘ra, adolatli rahbar jamiyatning barqarorligini ta’minlaydi, qonunlar esa adolatga asoslanmaguncha o‘z mohiyatini yo‘qotadi. Shu bois adolat siyosiy hokimiyatning legitimligi va samaradorligini belgilovchi mezon sifatida qaraladi. Adolatsiz boshqaruv esa jamiyatning tanazzuliga olib keladi.

Eng yuqori - metafizik darajada esa adolat borliqning umumiy tartibi va haqiqatni anglash bilan bog‘lanadi. Forobiy fikricha, inson aqli haqiqatni qanchalik chuqur anglasa, u shunchalik adolatga yaqinlashadi. Bu darajada adolat bilish, mavjudlik va ilohiy tartib o‘rtasidagi uyg‘unlik sifatida talqin qilinadi. Ya’ni adolat nafaqat ijtimoiy yoki siyosiy hodisa, balki kosmik va epistemologik asosga ega bo‘lgan universal prinsipdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. -Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. 24-b.

2. Abu Nasr Forobiy. Fazilat, baxt-saodat va kamolot haqida.- Toshkent, Yozuvchi, 2001. 67-b.

3. Xayrullayev M. Uyg‘onish davri va Sharq mutafakkiri. 1971. 82-b.

4. Yuldashev F. A. Abu Nasr Forobiyning “Fi-ma’oniy-al-aql” asarida gnoseologik masalalar. // Monografiya. T.: Tamaddun, 2012. – 136-b.

5. Arastu. Axloqi Kabir. Tarjimonlar Zohir A’lam va urfon Otajon. – T: Yangi asr avlodi, 2015. - 352 b.

6. Yuldashev F. A. Moral Values in Abu Nasr Farabi’s Philosophy //Ijtimoiy fanlarda innovasiya onlayn ilmiy jurnali. – 2021. – T. 1. – №. 4. – C. 42-45.